

■ Μάχες και Ναυμαχίες τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως

Ἡ ἐπικὴ Μάχη τῆς Κλείσοβας*

† 25η Μαρτίου 1826

«Τὸ ἐνδοξότερο μνημεῖο τῆς νέας μας ἱστορίας»

(Κωστῆς Παλαμᾶς)

«Ἡρῶς ἀντόχρημα ἀνεδείχθη πᾶς πολεμιστῆς τῆς Κλείσοβας»

(Σπυρίδων Τρικούπης)

Ἡ ἐπικὴ μάχη τῆς Κλείσοβας, τῆς ἱστορικῆς μικρονησίδας τῆς λιμνοθάλασσης τοῦ Μεσολογγίου, στὶς 25 Μαρτίου 1826, ὑπῆρξε ἡ ὑστατὴ ἐκτυφλωτικὴ ἀναλαμπή, ἀλλὰ καὶ ἡ κορυφαία ἡρωϊκὴ πράξη τῶν «Ἐλεύθερων Πολιορκημένων», κατὰ τὴν διάρκειά τῆς τρίτης πολιορκίας τῆς πόλης (15 Ἀπριλίου 1825 - 10 Ἀπριλίου 1826), λίγο πρὶν τὴν μεγαλειώδη καὶ ἀνεπανάληπτη Ἔξοδο τῆς 10ης Ἀπριλίου 1826.

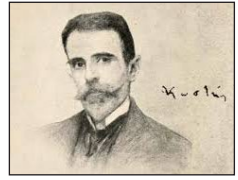
Ἡ πρωτοφανῶν διαστάσεων ἐπονείδιστη καὶ πολυαίμακτη ἦττα, ποὺ ὑπέστησαν τότε οἱ πολυάριθμοι ὀρδῆς τῶν Τουρκοαιγυπτίων τοῦ σκληροτράχηλου Κιουταχῆ καὶ τοῦ ἀγέρωχου Ἰμπραήμ ἀπὸ μιὰ δράκα ἡρώων, δὲν ἔχει προηγούμενο, ἀκόμη καὶ στὴν Ἱστορία τῶν Ἐθνῶν. Δυστυχῶς, ἀπὸ τότε τὸ συνταρακτικὸ αὐτὸ γεγονός, δὲν ἔτυχε τῆς ἀνάλογης ἀναγνώρισης καὶ προβολῆς καὶ ἔχει περάσει στὰ «ψιλὰ γράμματα» τῆς Ἱστορίας.

Ἡ παρούσα μελέ-

τη συνιστά μιὰ μικρὴ συμβολὴ στὴν ἀσύγκριτη ἱστορία τῆς ἱερῆς πόλης τοῦ Μεσολογγίου καὶ γενικότερα τῆς Ἐθνεγερσίας τοῦ 1821 καὶ στοχεύει νὰ ἀνασύρει ἀπὸ τὴν λήθη τοῦ παρελθόντος τὸ φοβερὸ αὐτὸ συμβάν...

Ο ἔθνικός μας ποιητὴς Κωστῆς Παλαμᾶς μὲ τοὺς ἐμπνευσμένους στίχους ὕμνησε καὶ περιέγραψε παραστατικὰ ὅσο καὶ ἐπιγραμματικὰ, τὴν ἀνεκτίμητη συμβολὴ τῆς Κλείσοβας στὴν ἀνεπανάληπτη ἱστορία τοῦ Μεσολογγίου καὶ ὄχι μόνο, κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ἐθνεγερσίας. **Ο** ἴδιος ὁ Παλαμᾶς τὴν ἀποκαλεῖ «τὸ ἐνδοξότερο μνημεῖο τῆς νέας μᾶς ἱστορίας». **Γ**ιατὶ δικαιοματικὰ τὸ ἀπαράμιλλο αὐτὸ κατόρθωμα, ἂν καὶ ἐπισκιάστηκε ἀπὸ τὸ κορυφαῖο μετὰ ἀπὸ λίγες μέρες γεγονὸς τῆς ἡρωϊκῆς Ἐξόδου στὶς 10 Ἀπριλίου 1826 τῆς ἀθάνατης φρουρᾶς τῶν «Ἐλευθέρων Πολιορκημένων», ἀξιολογήθηκε σὰν τὸ σημαντικότερο περιστατικὸ στὴν ἀτελεύτητη σειρὰ τῶν περιλάμπρων μαχῶν καὶ «στρατηγημάτων», ποὺ ἔλαβαν χώρα κατὰ τὴν διάρκειά τῆς τελευταίας – τῆς μεγάλης ὅπως λέγεται – πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου (15 Ἀπριλίου 1825 - 10 Ἀπριλίου 1826).

* * *

Μεχμέτ Ρεσίτ Πασᾶς - Κουταχῆς (1780-1839).

Ο Αἰγύπτιος Ἴμπραήμ, ἀφοῦ τὸ 1825 κυριάρχησε στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Πελοποννήσου, ἐκτελώντας τώρα ἐντολὲς τοῦ Σουλτάνου, ἐρχεται νὰ συνδράμει τὸν οἰκτρὰ ἀποτυχόντα ἐπὶ δμηνο στὴν ἐκπόρθηση τοῦ Μεσολογγίου, Κιουταχῆ.

Ἐτσι στὶς 12 Δεκεμβρίου 1825 «ὑπὸ τοὺς ἤχους σαλπίγγων καὶ τυμπάνων», ὅπως διαβάζουμε στὰ «Ἑλληνικὰ Χρονικὰ» τῆς 13ης Δεκεμβρίου, μετακινεῖ ἀπὸ τὸν ὄρμο τοῦ Κρουονερίου ἐπιδεικτικὰ ἐν πομπῇ καὶ ἐγκαθιστᾷ τὸ στρατόπεδό του στὶς βορειοανατολικὲς παρυφῆς τῆς πόλης. **Π**αράλληλα, δὲν παρέλειπε νὰ κομπάζει γιὰ τὰ πρόσφατα κατορθώματά του στὸ Μωριά καὶ ταυτόχρονα νὰ χλευάζει τὸν Κιουταχῆ, ποὺ ἐπὶ ὀκτῶ μῆνες μέχρι τότε, δὲν εἶχε καταφέρει νὰ πάρει «μιὰ φράχτη», ὅπως περιφρονητικὰ ἔλεγε γιὰ τὰ τείχη τοῦ Μεσολογγίου, ἐνῶ γι' αὐτὸν θὰ ἀρκοῦσαν μόνο 15 ἡμέρες!

Η αἰχμὴ μάλιστα αὐτὴ προκαλεῖ ὀξύτατη διαμάχη μεταξὺ

τῶν δύο ἀρχηγῶν, πού καταλήγει στήν μετάθεση τῆς εὐθύνης γιά τήν ἄλωση τῆς πόλης, ἀπό τοὺς Τούρκους στοὺς Αἰγυπτίους.

Αλλά, μετὰ τὴν ὑπερήφανη ἀπόρριψη στὶς ἀρχὲς τοῦ 1826 ἀπὸ τὸν γενναῖο Ἀρχηγὸ τῶν Μεσολογγιτῶν Θανάση Ραζηκότσικα (1798-1826) τῶν νέων προτάσεων τοῦ ὑπερόπτη Ἰμπραήμ γιὰ συμβιβασμὸ καὶ ἀφοῦ οἱ πρῶτες ἀψιμαχίες καταλήγουν εἰς βάρος τῶν ἐπιτιθεμένων, ὁ τελευταῖος αἰφνιδιάζεται δυσάρεστα.

Όταν μάλιστα εὐθὺς ἐν συνεχείᾳ στὶς ἀπὸ 12-16 Φεβρουαρίου πολύνεκρες καὶ σφοδρότατες συγκρούσεις, οἱ ἀμυνόμενοι ὑπερισχύουν κατὰ κράτος τῶν Ἀράβων, μὲ τὶς γνωστὲς ὅσο καὶ ὀδυνηρὲς γιὰ τὸν ἐχθρό, ἐκτὸς τῶν τειχῶν τοῦ Μεσολογγίου, ἐφόδους τους, ὁ ἐπηρμένος Αἰγύπτιος στρατηλάτης κυριολεκτικὰ θορυβεῖται. **Κ**αὶ συνειδητοποιεῖ πλέον, ὅτι οἱ πύλες τοῦ «φράχτη» ἐκείνου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκβιασθοῦν μὲ τὰ ὄπλα, ἐφ' ὅσον ἀπὸ τὴν μεριά τῆς θάλασσας θὰ συνεχιζόταν, ἔστω καὶ μὲ δυσκολία, ὁ ἀνεφοδιασμὸς τῆς.

Η σκληρὴ αὐτὴ πραγματικότητα προσγειώνει τὸν Ἰμπραήμ καὶ τὸν ἀναγκάζει νὰ συμφιλιωθεῖ πρόσκαιρα μὲ τὸν Κιουταχῆ, καὶ ἀπὸ κοινοῦ πλέον νὰ θέσουν σὲ ἐφαρμογὴ τὸ σχέδιο κατάληψης τῶν στρατηγικῆς σημασίας νησίδων, πού φράσσουν ἀπὸ νότια τὴν λιμνοθάλασσα καὶ ἐλέγχουν τοὺς φυσικοὺς διαύλους πρὸς τὴν πόλη, ἤτοι τῆς Κλείσοβας, τοῦ Βασιλαδιοῦ καὶ τοῦ Ντολμᾶ.

Ἰμπραήμ Πασᾶς
(1789-1848).

* * *

Γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ ἀντικειμενικοῦ αὐτοῦ σκοποῦ, ἀποδύονται σὲ σύντονες προσπάθειες, ναυπηγώντας ἐπὶ τόπου μικρὰ σκάφη καὶ μεταφέροντας ἀπὸ τὰ μέσα Φεβρουαρίου τόσο διὰ ξηρᾶς ἀπὸ τὸ Κρουνέρι στὶς Ἄσπρες Ἀλυκὲς Φοινικιάς 32 λαντζόνια (μεγάλες κανονιοφόρες βάρκες, χωρὶς καρίνα καὶ ξάρτια) ὅσο καὶ διὰ θαλάσσης ἀπὸ τὴν Πάτρα στὴν περιοχὴ τῆς νησίδας τοῦ Ἁη-Σώστη «ἐν δίκροτον ἀτμοκίνητον Ρυμουλκῶν», ὅπως ἀναφέρει ὁ Λάμπρος Κουτσονίκας, 50 μεγαλύτερα πλοιάρια καὶ 5 κανονιοφόρες σχεδίες. **Π**αράλληλα, ἀπὸ τὶς 19 Φεβρουαρίου ὁ Αἰγυπτιακὸς στόλος,

ένισχύοντας τὸν Τουρκικό, κλείνει ὅλα τὰ περάσματα τῆς λιμνοθάλασσας ἀπὸ τὸν Πατραϊκὸ κόλπο, ἐνῶ ταυτόχρονα ἐπιχειροῦν ἀκόμη καὶ νὰ τὰ προσχώσουν μὲ ἄμμο.

Ἐξάλλου, καταλαμβάνοντας ὁ ἐχθρὸς τὰ «μάτια» αὐτὰ τῆς λιμνοθάλασσας, δηλαδή τὶς μικρονησίδες, ὅπως ἀναφέρει ὁ Στρατηγὸς Νικόλαος Μακρῆς, υἱὸς τοῦ Ξακουστοῦ ὀπλαρχηγοῦ Δημήτρη Μακρῆ, **«θὰ ἀπεστέρει τοὺς πολιορκουμένους τῆς νωπῆς καὶ θρεπτικῆς τροφῆς τῶν ἰχθύων τῆς λιμνοθαλάσσης».**

Οἱ Ἕλληνες, ἔχοντας ἀπὸ τὶς 18 Φεβρουαρίου ἐνημερωθεῖ γιὰ τὰ σχέδια τοῦ ἐχθροῦ, ἔλαβαν πρόσθετα μέτρα γιὰ τὴν βελτίωση τῆς ὑφισταμένης ὀχύρωσης καὶ τὴν ἐνίσχυση τῆς ἐπ'ἀνδρωσης τῶν νησίδων.

Ἐπίσης ὁ Δημήτρης Φωτιάδης γράφει, ὅτι γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν ἀναμενόμενο ντισμπάρκο (ἀπόβαση): **«Πήρανε ἀκόμη τὴν ἀπόφαση γιὰ νὰ σιγουράρουνε τὴν πολιτεία ἀπὸ τὴ μεριά τῆς λίμνης, νὰ φτιάσουνε ἀπὸ τόνα στὸ ἄλλο σπίτι, ἕνα πέτρινο τειχὶ καὶ νὰ στήσουνε κεῖ τὰ πιότερα κανόνια...».**

Μετὰ τὶς ἀμοιβαῖες αὐτὲς προκαταρκτικὲς ἐνέργειες, οἱ Τουρκοαἰγύπτιοι προχωροῦν τώρα στὴν ὑλοποίηση τῶν σχεδίων τους. **Καὶ** μετὰ ἐπικὸ καὶ ἄπελπι ἀγῶνα τῶν φρουρῶν, κυριεύουν διαδοχικὰ τὸ Βασιλάδι στὶς 25 Φεβρουαρίου, τὸν Ντολμᾶ καὶ τὸν Πόρο στὶς 28 Φεβρουαρίου καὶ ἐξαναγκάζουν τὸ Αἰτωλικὸ νὰ συνθηκολογήσει τὴν 1η Μαρτίου.

Ἔτσι, ἀπομένει ἡ Κλείσοβα, τὸ τελευταῖο ἐπιθαλάσσιο προπύργιο τῶν πολιορκουμένων. **Ἡ** κατάληψή της κρίνεται ἀπαραίτητη, τόσο γιὰ τὴν ἐγκατάσταση κανονιοστασιῶν καὶ προσβολὴ τῆς πόλης καὶ ἀπὸ τὸ νότο, ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἀποκοπὴ τῆς μοναδικῆς πλέον γραμμῆς ἀνεφοδιασμοῦ τῶν πολιορκουμένων ἀπὸ τὴν θάλασσα, μέσῳ τῆς «φάλσα - μπούκας» (κρυφῆς εἰσόδου), πού βρίσκεται περίπου 2 χλμ. ἀνατολικά τῶν σημερινῶν ἀλυκῶν Τουρλίδας.

* * *

Τὴν Κλείσοβα, τῆς ὁποίας ἡ στρατηγικὴ ἀξία – ὅπως ἀφηγεῖται ὁ Κανέλλος Δεληγιάννης – εἶχε ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὴν Α΄ Πολιορκία (25 Ὀκτ. - 31 Δεκ. 1822), ὅπου τὸν Νοέμβριο εἶχαν συναφθεῖ φονικώτατες μάχες, τὴν εἶχαν περιβάλλει μὲ πρόχωμα ὕψους ὀργυιᾶς γιὰ νὰ μὴ κατατρῶγει ἡ θάλασσ-

σα τὸ νησί. Ἐπίσης, γιὰ τὴν βελτίωση τῆς ὀχύρωσής της, ὁ Κασομούλης μᾶς λέει: «Ἐσήκωσεν ἡ φρουρὰ λοιπὸν γύρωθεν τῆς Ἐκκλησίας ὀχύρωμα ἕως 5 πόδας τὸ πλάτος καὶ ἕως 6 τὸ ὕψος. Ὁ τάφος γύρωθεν ἔμεινε τόσον ἀνοικτός, ὅσον χῶμα ἔλειψεν... Ἐστάλησαν καὶ 2 πυροβόλα τῶν 18 λίτρων καὶ 2 μικρὰ τῶν 6 καὶ τὰ μὲν δύο ἔστησαν (βλέποντα) κατὰ τὰ νησιδία (Ἀνατολικά), τὰ δὲ κατὰ τὸ Μεσολόγγι».

Στὸ ἐκκλησιάκι τῆς Ἁγίας Τριάδος εἶχαν κατασκευάσει πολεμίστρες ὀλόγυρα ἀπὸ τὴν σαμαρωτὴ κεραμοσκέπαστη στέγη, ἀλλὰ καὶ στὸ μικρὸ κωδωνοστάσιο, τοποθετώντας πανέρια γεμᾶτα μὲ χῶμα. Ἀκόμη, ὅπως ἱστοροῦν ὁ Γάλλος ἱστορικός Αὐγουστος Φάμπρ καὶ ὁ Στρατηγὸς Ἰωάννης Ἰωαννίδης, ἡ φρουρὰ, γύρω σχεδὸν ἀπὸ τὸ νησί, εἶχε μπήξει σειρὲς πασσάλων λίγο κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας, γιὰ νὰ παρεμποδίζουν τὴν προσέγγιση στὴν ἀκτὴ τῶν ἐχθρικῶν πλοιαρίων, ἔτσι ὥστε νὰ ἀναγκάζονται οἱ ἄνδρες τους ν' ἀποβιβάζονται μέσα στὸν πηλώδη βυθὸ (βοῦρκο) καὶ πελαγωγὰ «θαλασσοβατοῦντες», ὅπως μᾶς λένε οἱ ἱστορικοί, νὰ πλησιάζουν μὲ μεγάλη δυσκολία στὴν στεριά.

Τέλος, στὸν θαλάσσιο χῶρο μεταξὺ Ἀνεμόμυλου – ἦταν νησιάκι τότε – καὶ Κλείσοβας, εἶχαν ταχθεῖ καὶ ὑποστήριζαν τὸ νησί οἱ μονοκάνονες Μεσολογγίτικες πάσσαρες τοῦ Δήμου Δενδραμῆ καὶ τοῦ Κωνσταντῆ Τρικούπη, ἀδελφοῦ τοῦ Σπυριδῶνος Τρικούπη.

Ἦπ' ὄψη ἐπίσης, ὅτι γύρω ἀπὸ τὴν Κλείσοβα τὰ νερὰ πρὸς τὸ νότο καὶ τὴν δύση ἔχουν κάποιον σχετικὸ βάθος, ἐνῶ πρὸς τὸν βορρᾶ καὶ τὴν ἀνατολὴ εἶναι πιὸ ρηχὰ καὶ σχεδὸν εὐκόλα, πελαγωγὰ (θαλασσοβατῶν) μπορεῖ κάποιος νὰ κινηθεῖ. Ἀκόμη, ἀνατολικά τῆς πόλης καὶ ἀπὸ τὴ θέση «Ἀρμυρικάκι» (στὸ προπολεμικὸ πεδίο βολῆς) ἐκσπᾶται σειρὰ νησιδίων ποὺ ἐκτείνονται κατὰ τὴν γενικὴ ἔννοια βορρᾶς - νότος καὶ διέρχονται

κοντὰ ἀπὸ τὴν Κλείσοβα, μὲ πιὸ γνωστὴ τὴν Μολόχα.

Ἡ Φρουρὰ τοῦ νησιοῦ ἀποτελεῖτο ἀπὸ 130 περίπου ἄνδρες, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀρκετοὶ Μεσολογγῖτες. Φρούραρχος στὶς 18 Φεβρουαρί-

ου είχε όρισθεῖ ὁ Σωματάρχης-ὄπλαρχηγὸς Χριστόδουλος Χατζηπέτρος ἀπὸ τὸ Βετέρνικο Τρικάλων μὲ 70 ἄνδρες του, ὁ ὁποῖος ὅμως στὶς 22 Μαρτίου εἶχε μεταφερθεῖ ἐπειγόντως στὸ Μεσολόγγι μὲ ὑψηλὸ πυρετὸ καὶ ὀξύτατους ρευματικοὺς πόνους.

Γι' αὐτὸ, καθήκοντα φρουράρχου ἐκτελοῦσε ὁ Ὑποσωματάρχης Παναγιώτης Σωτηρόπουλος ἀπὸ τὰ Μεγάλα Λομποτινά, τὴν σημερινὴ Ἄνω Χώρα τῶν Κραβάρων τῆς Ναυπακτίας. **Ο** Σωτηρόπουλος εἶχε ἤδη κατὰ τὴν διάρκειά τῆς πολιορκίας διακριθεῖ γιὰ τὴν παλληκαριά του. Ἄλλωστε, κυρίως γιὰ νὰ ἐπιμεληθεῖ τῆς ὀχύρωσης τοῦ νησιοῦ εἶχε διορισθεῖ πρὶν λίγο καιρὸ μὲ 26-30 ἄνδρες του στὴν Κλείσοβα, «ζηλωτῆς τῆς ἐργασίας αὐτῆς» σύμφωνα μὲ τὸν Κασομούλη καὶ «τερτιπιτζῆς εἰς τὸν πόλεμον», κατὰ τὸν Μακρουγιάννη. Ἦταν δὲ αὐτὸς ὁ ἐμπνευστῆς τῆς τοποθετήσεως τῶν πασσάλων στὸν ὑποθαλάσσιο χῶρο μπροστὰ ἀπ' τὰ κράσπεδα τοῦ νησιοῦ, ποὺ ἀποδείχθηκε κατὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς μάχης σωτήριο.

Ο Ἰμπραήμ, ἔχοντας ἤδη στὸ ἐνεργητικὸ του τὴν ἄλωση τοῦ Βασιλαδιοῦ, τοῦ Ντολμᾶ, καὶ τοῦ Ἀνατολικοῦ (Αἰτωλικοῦ), συγκατατέθηκε τώρα νὰ ἀφήσει τὸν Κιουταχὶ νὰ ἐκπορθῆσει τὴν Κλείσοβα, ὁ ὁποῖος γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ διέθεσε 3.000 ἄνδρες περίπου.

* * *

Ἀλλὰ στὸ σημεῖο αὐτὸ, ἂς ἀκούσουμε τὴν γλαφυρὴ ὅσο καὶ χαρακτηριστικὴ περιγραφὴ, ποὺ μᾶς δίδει στὰ Ἀπομνημονεύματά του, ὁ συμμετέχων στὴν τελευταία πολιορκία τοῦ Μεσολογγίου καὶ διασωθεὶς κατὰ τὴν Ἔξοδο εὐγενῆς Ἡπειρώτης Ἀρτέμιος Μίχος, ὁ ὁποῖος ἀργότερα θὰ καθέξει καὶ τὸ ἀξίωμα τοῦ Ὑπουργοῦ Στρατιωτικῶν.

«Τὴν 24ῃ λοιπὸν Μαρτίου, μίαν ὥραν πρὸ τῆς δύσεως τοῦ ἡλίου, ἐφάνησαν πλεῖστα σώματα ἐξερχόμενα τῶν κατασκηνομάτων τοῦ Κιουταχῆ καὶ διευθυνόμενα πρὸς τὴν Ἀσπρην Ἀλυκὴν, κειμένην πρὸς δυσμὰς τοῦ Μεσολογγίου, εἰς ἣν ἐλλιμενίζετο πάντοτε ὁ ἐχθρικός στολίσκος καὶ ἐλάμβανε ὅλα τὰ ἀναγκαῖα.

Ἀρτέμιος Μίχος
(1803-1883).

Τὰ σώματα ταῦτα ἤρχισαν νὰ ἐπιβιβάζονται ἐπὶ τῶν ἐλαφροτέρων ἐχθρικῶν πλοιαρίων, τῶν πρὸ ὀλίγου διευθυνθέντων ἐκεῖ, ἀλλ' ἢ μετ' ὀλίγον ἐπελθοῦσα νύξ κατεκάλυψε μὲ βαθύ

σκότος τὰ περίξ καὶ δὲν ἐπέτρεψεν εἰς τὴν φρουρὰν τοῦ Μεσολογγίου νὰ ἰδῆ τὰς περαιτέρω κινήσεις τοῦ ἐχθροῦ. Ἄλ' ὑποπτευθεῖσα οὐχ ἤττον ἐπικειμένην ἐχθρικήν ἔφοδον, ἔλαβεν ἀμέσως ὅλα τὰ πρὸς ὑπεράσπισιν ἀπαιτούμενα μέτρα καὶ ἀνέμενε θαρραλέως τὴν ἡμέραν».

«**Τῶ** ὄντι τὴν ἐπιούσαν, μόλις ἤρχιζε νὰ γλυκοχαράζει, ὁ ἐχθρικός στολίσκος ἐπεφάνη συσσωματωμένος ἔμπροσθεν τοῦ Μεσολογγίου καὶ ἤρχισε ζωηρὸν κατὰ τῆς πόλεως κανονιοβολισμὸν καὶ βομβαρδισμὸν, ὑποστηριζόμενος μετὰ τῆς αὐτῆς δραστηριότητος καὶ ὑπὸ τῶν κανονοστασιῶν τῆς ξηρᾶς».

«**Τὰ** παράλια κανονοστάσια τῆς πόλεως καὶ κατ' ἐξοχὴν τὸ κανονοστάσιον τοῦ Ἀνεμομύλου ἀντεπυροβόλησαν τότε εὐστόχως, ὅλοι δέ, ὑποθέσαντες ὅτι ἐπέκειτο ἔφοδος κατὰ τοῦ Μεσολογγίου, ἐτοποθετήθησαν εἰς τὰς θέσεις των, περιμένοντες αὐτὴν μετὰ καρτερίας, ἀλλὰ μετὰ παρέλευσιν ὀλίγων στιγμῶν ὁ ἐχθρικός στολίσκος ἐστράφη αἰφνιδίως καὶ διευθύνθη σωρηδὸν πρὸς τὴν Κλείσοβαν!».

Συμπληρώνουμε, ὅτι ἡ πρωϊνὴ καταχνιά διευκόλυνε τὶς παραπάνω κινήσεις τοῦ ἐχθροῦ καὶ ὅτι ταυτόχρονα ἐκδηλώθηκαν σοβαρὲς ἐχθρικὲς ἐνέργειες πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς Κλείσοβας, τόσο μὲ πλοιάρια καὶ ἀπὸ τὸ Βασιλάδι, ὅσο καὶ πολλῶν πεζῶν «θαλασσοβατούντων» ἀπὸ τὴν θέση Ἀρμυρικακί.

Ἀκολουθεῖ σφοδρὸς κανονιοβολισμὸς τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τὰ πλοιάρια, ἐνῶ οἱ Τοῦρκοὶ προσεγγίζουν τὸ νησί καὶ ἐκτοξεύουν τὴν πρώτη τους ἔφοδο.

Τὴν στιγμὴ αὐτῇ, τὸ πρωτοπαλλῆκαρο τῆς φρουρᾶς, ὁ φημισμένος Σουλιώτης Στρατηγὸς Κίτσος Τζαβέλλας (1801-1855), σπεύδει μὲ ἄλλους 6-7 ἄνδρες (κατὰ τὸν Γ. Ζαλοκώστα ἦταν 9), καὶ μὲ πλοιάρια ὀδηγούμενα ἀπὸ ἀμούστακα Μεσολογγιτόπουλα, ἀψηφώντας τὸ καταγιγιστικὸ πῦρ τοῦ ἐχθροῦ καὶ περνώντας ἀνάμεσα ἀπὸ τὸν ἐχθρικό στολίσκο, ἀποβιβάζεται στὸ νησί καὶ ἐμψυχώνει τὴν φρουρά.

«**Μόλις** ἔμβηκεν μέσα (στὸ νησί)», γράφει ὁ Νικόλαος Κασομούλης, «ἐνέπνευσεν ὅλο τὸ θάρρος εἰς τὰ παλληκάρια ἐκεῖνα».

Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα, ὁ καταξιωμένος Διοικητὴς τῆς Φρουρᾶς Παναγιώτης Σωτηρόπουλος καὶ ὁ ἄνδρειος καὶ ἔμπειρος ἐμψυχωτὴς τῶν μαχητῶν Κίτσος Τζα-

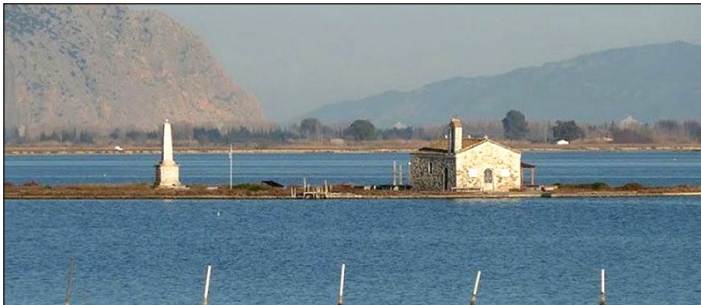
βέλλας, σὲ μιὰ ὑπέροχη καὶ ἀρμονικὴ σύζευξη τῶν ἀναμφισβήτητων ἡγετικῶν τους προσόντων καὶ χάρη στὴν στενὴ φιλία ποὺ τοὺς συνέδεε, παίρνουν στὰ στιβαρὰ τους χέρια τὴν ἄμυνα τοῦ νησιοῦ καὶ χαλυβδώνουν τὸ φρόνημα τῶν ὑπερασπιστῶν του, μὲ ἀποτέλεσμα ἢ μιὰ μετὰ τὴν ἄλλη νὰ συντρίβονται οἱ λυσσωδεῖς ἐπιθέσεις τῶν ἀλλοθρήσκων.

Στὴν πρώτη ὀρμητικὴ ἔφοδο τοῦ ἐχθροῦ δύο Ἀρβανῖτες σημαιοφόροι πατοῦν τὴν Κλείσοβα, οἱ ὁποῖοι ἀμέσως σκοτώνονται. **Τ**οὺς ἀκολουθοῦν καὶ ἄλλοι. **Οἱ** Τούρκοι καταλαμβάνουν τὸ περιμετρικὸ πρόχωμα κενό, διότι ἤδη οἱ δικοὶ μας μπροστὰ στὸ διαγραφόμενο κίνδυνο νὰ περικυκλωθοῦν, ἔχουν καταφύγει στὴν ἐκκλησία.

Ὅμως ἀπὸ ἐκεῖ τὰ βόλια τῶν ἀμυνομένων εἶναι τόσο φονικά, ὥστε οἱ ἐχθροὶ ἀναγκάζονται νὰ ἐγκαταλείψουν τὸ πρόχωμα καὶ νὰ ἐπιστρέψουν στὶς ἀρχικὲς τους θέσεις. **Ὁ** Κιουταχῆς, γενναῖος καὶ πείσμων, ἐπιχειρεῖ ἀνεπιτυχῶς μέχρι τὸ μεσημέρι ἕξι (6) ἀλλεπάλληλες ἐπιθέσεις, στὴν δὲ τελευταία, μπαίνει ἐπικεφαλῆς ὁ ἴδιος. **Π**ληγώνεται ὅμως σοβαρὰ στὸν μηρὸ καὶ ἀναγκάζεται νὰ ἀποσυρθεῖ, γεγονὸς ποὺ διαδίδεται ἀμέσως καὶ συμπαρασύρει σὲ ἄτακτη φυγὴ καὶ τὰ στρατεύματά του. **Οἱ** ἡττημένες φάλαγγές του, ντροπιασμένες καὶ ἔχοντας ἐγκαταλείψει στὸ πεδίο τῆς μάχης πάνω ἀπὸ 1.500 νεκροὺς καὶ τραυματίες, συμπτύσσονται μὲ σπουδὴ κυρίως πρὸς τὸ κείμενο ἀνατολικότερα νησάκι τῆς Μολόχας.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἄνισης αὐτῆς πάλης, ἢ φρουρὰ τοῦ Μεσολογγίου, παρακολουθώντας μὲ ἀγωνία ἀπὸ τὴν παραλία τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἀγῶνα καὶ ἀνταποκρινόμενη σὲ ἐκκλήση

Κλείσοβα. Ἱερὸς Ναὸς Ἁγίας Τριάδος.

τῶν ὑπερασπιστῶν τοῦ νησιοῦ, πού διαβιβάσθηκε ἀπὸ ἓνα ἀτρόμητο Μεσολογγιτόπουλο, τὸ ὁποῖο ὁδήγησε ριψοκίνδυνα μιὰ γαῖτα μέχρι τὴν ἀκτὴ, προσπάθησε νὰ στείλει ἐνισχύσεις καὶ ἐφόδια.

«**Ἄλλ'** ἐν τῷ μεταξὺ τῶν πυκνῶν ἐχθρικῶν ἐφόδων –γράφει στὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ ὁ Ἀρτέμιος Μίχος– ὁ γενναῖος (Μεσολογγίτης) χιλιάρχος Καρακώστας Δροσίνης (ἀδελφὸς τοῦ Πάππου τοῦ Ἐθνικοῦ μᾶς ποιητοῦ Γεωργίου Δροσίνη), ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ καὶ τὸν ἐξάδελφό του Γεωργάκη Κ. Βαλτινὸν καὶ πέντε στρατιῶτες, εἰσελθὼν εἰς πλοιάριον εἰς τὸ ὁποῖον ἔθεσε καὶ τίνα βαρέλια ὕδατος –κατὰ τὸν Κασομούλη καὶ κιβώτια πυρομαχικῶν– διευθύνθη πρὸς τὴν Κλείσοβαν. **Ὁ** ἐχθρικὸς στόλος ὄρμᾶ τότε κατ' αὐτῶν, (καὶ) πυροβολεῖ διὰ μυδραλίων καὶ τουφεκισμῶν».

«**Ἄλλ'** ὁ ἀτρόμητος αὐτὸς στρατιώτης, περιφρονῶν τὸν ἐχθρὸν, προχωρεῖ ἀκαταπαύστως ἐν μέσῳ τῆς χαλάζης τῶν σφαιρῶν καὶ πλησιάζει εἰς τὸ νησίδιον. **Τ**ότε σφαῖρα (ὀβίδα) πυροβόλου προσβάλλει τὸ πλοιάριον καὶ διελθοῦσα ἀπὸ τῆς πρύμνης εἰς τὴν πρῶραν, φονεύει τοὺς τεσσάρους ἐκ τῶν στρατιωτῶν καὶ τοὺς κωπηλάτας καὶ βυθίζει τὸ σκάφος. **Οἱ** διασωθέντες ρίπτονται εἰς τὴν θάλασσαν, ὠθοῦσι τὸ πλοιάριον καὶ οὕτως εἰσέρχονται θριαμβευτικῶς εἰς τὴν Κλείσοβαν».

Τὸ παράδειγμα τοῦ χιλιάρχου Δροσίνη ἀποπειράθηκαν καὶ πολλοὶ ἄλλοι νὰ ἀκολουθήσουν, ὅπως οἱ Γεώργιος Τζαβέλλας καὶ Ἰωάννης Τζαβέλλας ὁ ἐπονομαζόμενος Μπακατσέλος καὶ ἐπίσης πολλοὶ ἀπὸ τὸ Ἐπικουρικὸ Σῶμα, τὴν γνωστὴ «βοήθεια», πού εἶχε πρόσφατα συγκροτηθεῖ ἀπὸ 250 περίπου ἄνδρες ὑπὸ τὸν Κίτσο Τζαβέλλα γιὰ νὰ ἐπεμβαίνει γρήγορα ὅπου παρουσιαζόταν ἀνάγκη, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ Σῶμα τῶν Γελεκτζήδων (φοροῦσαν μόνο γελέκο γιὰ νὰ μὴ τοὺς βαραίνει ἢ κάπα) πού ἀποτελοῦσαν 90 περίπου Μεσολογγιτόπουλα 17-18 χρονῶν. **Ἄ**λλὰ δὲν τὸ κατόρθωσαν, ἐπειδὴ ὁ ἐχθρὸς διέθετε πολλαπλάσιες δυνάμεις καὶ ἔτσι, ὅπως μᾶς λέει ὁ Ἀρτέμιος Μίχος, «ἔμενον μακρόθεν τουφεκίζοντας, μὴ δυνάμενοι ὁμως νὰ δώσωσι τὴν παραμικρὰν βοήθειαν εἰς τοὺς ἐντὸς τοῦ νησιδίου».

Κατὰ τὴν κρίσιμη αὐτὴ περίσταση καὶ κατ' ἄλλους στὴν ἐν συνεχείᾳ ἐπέμβαση τῶν Αἰγυπτίων, ἡ Μεσολογγίτικη πάσσαρα τοῦ Κωνσταντῆ Τρικούπη, κατατρουπημένη ἀπ' τὶς

έχθρικές όβίδες βυθίζεται, ένώ ό ίδιος ό Τρικούπης τραυματίζεται σοβαρά, κατ' άλλους άρρώστησε βαριά, οί δέ διασωθέντες από τό πλήρωμα καταφεύγουν στην Κλείσοβα.

* * *

Στό μεταξύ, ό Ίμπραήμ, βλέποντας μέ χαιρεκακία την άποτυχία του Κιουταχή, τον όποιο –κατά τον Παπαρηγόπουλο– «ένέπαιξεν άνηλεώς», θεώρησε πρόσφορη την περίσταση ν' αναλάβει αυτός την συνέχιση του άγώνα, έπωφελούμενος από τον κάματο και τις άπώλειες της φρουράς, που μέχρι τότε είχε χάσει περίπου τό 1/3 της δύναμής της.

Διαλέγει λοιπόν ως έπικεφαλής τό γαμπρό του, τον τολμηρό Χουσεΐν Μπέη, πορθητή της Κρήτης, της Κάσσου, της Σφακτηρίας, και μόλις προ όλίγου του Βασιλαδιού και Ντολμα και έτοιμάζει 3.000 περίπου Αιγυπτίους, οί όποιοί έπιβιβασθέντες σε πλοιάρια αλλά και «θαλασσοβατούντες», περικυκλώνουν την Κλείσοβα και όρμουν να την καταλάβουν.

Αλλά, άς δοΰμε πώς περιγράφει ό Λάμπρος Κουτσονίκας, την πρώτη έφοδο των Αιγυπτίων:

*«... ό έχθρός έφθασε μέ τας Αιγυπτιακάς τακτικάς στήλας, αίτινες ώρμησαν έπί του μικρού όχυρώματος και μέ τας χεΐρας άδραξαν τους πάλους των όχυρωμάτων και ως έκ τούτου ή φρουρά του Μεσολογγίου ένόμισεν, ότι οί έχθροί κατεκυρίευσαν την Κλείσοβαν, άλλ' ό γενναΐος άρχηγός (Τζαβέλλας) άφησε τους έχθρους και έπλησίασαν τόσον κοντά ώστε ουδεμία βολή να ύπάγη έπί ματαΐω, διέταξεν άμέσως τό πύρ και έξετελέσθη κατακεραυνώσας τους της πρώτης γραμμής πλησιάζοντας, οΐτινες ως αστάχνες κατεθερίσθησαν και έστρώθησαν εις τό έδαφος· **οί** έχθροί ιδόντες την φθοράν των έσταμάτησαν έπ' όλίγον, άλλ' έπήλθε και δεύτερον και τρίτον πύρ έπ' αυτών και τους κατεκύλισεν εις την γήν».*

Επιχειρούν πέντε άλλεπάλληλες έφόδους, αλλά και τις

πέντε φορές ύποχωρούν προς στην άκατανίκητη άνδρεία και την άνεξάντλητη καρτερία των μαχητών της Κλείσοβας, οί όποιοί, καθοδηγούμενοι κατάλληλα, πυροβολούν μέ αξιοσημείωτη επιτυχία, κυρίως έναντίον των

ἀξιωματικῶν τῶν Αἰγυπτίων –ιδίως Γάλλων– πού διακρίνονταν ἀπὸ τὶς χρυσοποϊκίλτες στολές τους.

* * *

Κάποια στιγμή, ἐχθρικό βόλι σπάζει στὰ δύο τὸ σπαθὶ τοῦ Κίτσου Τζαβέλα, χωρὶς νὰ ἀγγίξει τὸν πολέμαρχο. Ὅλοι εἶπαν πὼς ἦταν θαῦμα τῆς Παναγίας. **Καὶ** ὁ Τζαβέλας ἀφήνοντας γιὰ μιὰ στιγμή τὴν μάχη πηγαίνει στὴν ἐκκλησιὰ τῆς Ἁγίας Τριάδος. Προσκυνᾷ τὸ εἰκόνισμα τῆς Ευαγγελίστριας καὶ τῆς ἀφιερώνει τὰ κομμάτια ἀπὸ τὸ γιαταγάνι του, λέγοντας:

«**Παναγία μου, σήμερα ὅπου σὲ γιορτάζουμε, σοῦ ἀφιερῶνω τοῦτο καὶ βόηθα τὰ παλληκάρια νὰ νικήσουν τὸν ἐχθρό**».

Καὶ ἡ Παναγία ἔστερξε στὴν παράκληση τοῦ καπετάνιου καὶ τοῦ χάρισε μιὰ δοξασμένη νίκη. **Δίπλα** στὸ πεδίο τῆς μάχης ἡ ἐκκλησιὰ ἦταν ἀνοιχτή. **Εὐλογοῦσε** ἡ Θεοτόκος τὰ ὄπλα τὰ ἱερά...

* * *

Γύρω στὴν δύση τοῦ ἡλίου, οἱ ἠρωϊκοὶ ὑπερασπιστὲς ἀναμένοντας νέα σφοδρότερη ἔφοδο, ἀναγκάζονται νὰ ἐγκαταλείψουν τὸ πρόχωμα καὶ νὰ καταφύγουν στὴν ἐκκλησιὰ. **Πράγματι** σὲ λίγο οἱ ἐχθροὶ ἐφορμοῦν γιὰ ἕκτη φορὰ, ἀποφασισμένοι τώρα μὲ κάθε θυσία νὰ καταλάβουν τὸ νησί. Ὁ Ἄν. Γούδας μᾶς δίνει τὴν ἀκόλουθη ὠραία περιγραφή:

«**Ὅτε δὲ οἱ ἐχθροὶ ὑπερπλέονασαν, τότε ὁ Τζαβέλλας καὶ ὁ Σωτηρόπουλος ἀπεσύρθησαν εἰς τὸ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ νησιδίου ναῖδριον τῆς Ἁγίας Τριάδος. Ἀνέβησαν οἱ ὑπ' αὐτοὺς ἅπαντες εἰς τὴν ὀροφὴν, ἔνθα ὁ Σωτηρόπουλος εἶχε σχηματίσει ἐνωρίτερον εἶδος τι προμαχῶνος ἐκ λίθων, εὐρεθέντων περίξ τοῦ ναοῦ, ἐκ κεράμων καὶ ἀλιευτικῶν κοφίνων, ἐμπλέων χύματος. Ὠχυρώθησαν ὅπως κάλλιον ἐδύναντο ὀπισθεν αὐτῶν καὶ τόσον εὐστόχως καὶ ἀδιαλείπτως ἐπυροβόλουν, ὥστε ἐφόνεον ἅπαντας σχεδὸν τοὺς προσεγγίζοντας...».**

Ὁ ἴδιος ὁ Χουσεῖν, λαμποκοπώντας μέσα στὴν πλουμιστὴ στολή του, «ἀστράπτων» –κατὰ τὸν Στασινόπουλο– «ἀπὸ τὸν χρυσὸν καὶ τοὺς πολυτίμους λίθους», σηκώνεται ὀρθος στὴν πρασινοχρωματισμένη λέμβο του καὶ παροτρύνει τοὺς ἄνδρες του. **Κατὰ** κακὴ του ὁμως τύχη, τὸν ἐπισημαίνουν οἱ καταφυγόντες στὴν ἐκκλησιὰ, ἀπ' ὅπου κατὰ τὴν ἐπικρατέστερη ἐκδοχὴ (διότι ὑπάρχει καὶ ἡ ἔγκυρη ἄποψη, τὴν ὁποία καταγράφει ὁ Κασομούλης, ὅτι τὸν σκότωσε ὁ Σφήκας, ψυ-

Νικόλαος Κασομούλης
(1795-1872).

χογιός του Ἀξιωματικοῦ Ἀποστόλη Καρατζογιάννη, Νιχωρίτου), ὁ Παναγιώτης Σωτηρόπουλος – «ἄριστος σκοπευτής ἂν», ὅπως γράφει στήν ἱστορία του ὁ Στρατηγός Νικόλαος Μακρῆς– τόν πυροβολεῖ καί τόν σωριάζει νεκρόν. **Ἡ** λέμβος ἀποσύρεται καί δίδει ἔτσι τὸ σύνθημα τῆς γενικῆς ὑποχώρησης στίς ἐχθρικές γραμμές. **Ἡ** φρουρά τούς καταπυροβολεῖ καί μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Κίτσο Τζαβέλλα ξιφήρης, ἐξορμᾷ καί τούς καταδιώκει, σφάζοντας ὅσους εἶχαν βγεῖ στό πρόχωμα καί κυνηγώντας τούς ἄλλους μέσα στήν λιμνοθάλασσα, οἱ ὁποῖοι πανικόβλητοι διασκορπίζονται.

Στὸ σημεῖο αὐτό, συμπληρώνει ὁ Δημήτρης Φωτιάδης, μεταφέροντας τὴν ἀφήγηση τοῦ Κασομούλη:

«Μόλις εἶδαμε ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι πὼς οἱ δικοὶ μας στήν Κλείσοβα πήδησαν ὄξω ἀπὸ τὰ ταμπούρια τους, ὄρμησε τότες ἡ “Βοήθεια”, ὅπου εἶχε μπεῖ στὰ πλοιάρια καί περίμενε. Λάμνοντας μὲ ὅλη τὴν βία τράβηξαν γραμμὴ κατὰ τὸ νησάκι τὸ πιὸ κοντινὸ στήν Κλείσοβα. Σκιάζονται οἱ Ἀρβανῖτες καί οἱ Ἀραπάδες πὸν εἶτανε μαζεμένοι γύρω ἀπ’ αὐτό, τούς πιάνει χαροτρομάρα καί τρέχουν ἄλλοι ἀπὸ δῶ καί ἄλλοι ἀπὸ ἐκεῖ».

Εὐτυχῶς γι’ αὐτούς, ἡ νύκτα πὸν ἄρχισε νὰ πέφτει, διακόπτει τὴν ἀπηνῆ καταδίωξή τους. * * *

«Τὴν ἐπαύριον οἱ Ἕλληνες –γράφει ὁ Ἀρτέμιος Μίχος– περιερχόμενοι τὰ μικρὰ νησίδια τὰ περὶ τὴν Κλείσοβαν, εὗρισκον πολλοὺς τῶν τακτικῶν Ἀράβων, οἵτινες εἶχον περιπλανηθεῖ κατὰ τὴν μάχην, ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλους μὲν ἐφόνευον, ἄλλους δὲ ζῶντας μετέφερον εἰς Μεσολόγγιον».

Ὁ Κασομούλης δίνει ἐπίσης μιὰ συνταρακτικὴ εἰκόνα τῶν σκηνῶν πὸν ἐπακολούθησαν τὴν ἐπομένη:

«Ἡ φρουρά ὅλη ἔτρεχεν καί ἐφιλοῦσεν τούς σωθέντας συναδέλφους των εἰς τὴν Κλείσοβαν. Ὅλοι ἐπῆγαν διὰ νὰ ἰδοῦν τὸ τρομερὸν θέαμα τὴν αὐγὴν. Ἐπῆγα καί μόνος μου, ἀφοῦ τούς ἐφίλησα, ἐπαρτήρησα καί εἶδα γύρωθεν ἑπτὰ σωροὺς φονευμένους καί στιβασμένους ἕνας ἐπάνω στὸν ἄλλον, οἵτινες ἦταν οἱ φύλακες τῶν σημαιῶν, φονευόμενοι καθ’ ὄν χρόνον ἔτρεχαν

νά φυλάξουν τὰς σημαίας. Οἱ σω-
ροὶ ἀπείχον ἕως μίαν ὀργυιὰ ἀπὸ
τὴν τάφρον, τόσον εἶχαν πλησιάσει.
Ἡ λίμνη ἦταν σκεπασμένη ἀπὸ τὰ
πτώματα ἕως μίαν βολὴν μακρὰν
καὶ πλέοντα ἐκυμάτιζαν ὡσάν φροκαλίδια ἐπάνω εἰς τὴν ἀκρο-
γιαλιάν».

Ὁ Μίχος ἀναφέρει ἀκόμη, ὅτι «1.500 λογχοφόρα ὄπλα τοῦ
τακτικοῦ Αἰγυπτιακοῦ Στρατοῦ καὶ ὑπὲρ τὰς 100 καραμπίνας
καὶ ἄλλα τόσα ξίφη Αἰσιωματικῶν, 13 σημαῖαι τῆς ἡμισελήνου
καὶ 10 τύμπανα καὶ ἄλλα πάμπολλα λάφυρα ἀπετέλεσαν τὸ
Ἑλληνικὸν Τρόπαιον».

* * *

Ἄς ἀκούσουμε ἐπίσης ἓνα χαρακτηριστικὸ περιστατικὸ
ποῦ ἔλαβε χώρα τὴν ἐπομένη (τὸ ἴδιο μὲ μερικές παραλλα-
γές, ἀναφέρει καὶ ὁ Κασομούλης) καὶ ποῦ περιλαμβάνει στὰ
Ἀπομνημονεύματά του ὁ Σπυρο-Μήλιος.

Ἐκεῖνος ὁ Καπετὰν Πασιᾶς, ὅστις ἔστειλεν μὲ τὸν στόλον προσορ-
μισμένος καὶ εἶδε μακρόθεν τὰς τουρκικὰς σημαίας θεμέναις
ἐπὶ τοῦ προμαχῶνος τῆς Κλείσοβας, ἐσυμπέρανε, ὅτι ἐκυρι-
εὔθη· ὅθεν ἔστειλεν ἓν πλοιάριον, εἰς τὸ ὁποῖον ἦτον τριάκον-
τα Τούρκοι, διὰ νὰ συγχαρεῖ ἐκεῖνον τὸν Βεζύρη, ὅστις ἔφερε
τὰ νικητήρια· τὸ πλοιάριον ἐπλησίασεν εἰς τὴν Κλείσοβαν καὶ
δὲν παρετήρησεν, ὅτι αἱ σημαῖαι ἦτον ἀνάποδα, μάλιστα ὁ Κα-
πετὰν Γιαννάκης Τζαβέλλας, ἀδελφὸς τοῦ Στρατηγοῦ, ὅστις
εὐαρεστεῖτο νὰ μὴ ξουραφίζει τὰ γένειά του, τοὺς ἐπαρρησιᾶ-
σθη ἔξω τοῦ προμαχῶνος, τοὺς ὠμίλησεν Τούρκικα καὶ τοὺς
ἐπροσκάλεσεν νὰ ἐβγοῦν ἐκ τοῦ πλοίου. Οἱ Τούρκοι ἀπατηθέν-
τες ἀπὸ τὴν γλῶσσαν καὶ ἀπὸ τὰ γένεια ἐβγήκαν καὶ οὕτως
τοὺς ἐσύλλαβαν οἱ Ἕλληνες ὄλους, πλὴν δὲν κατεδέχθησαν
νὰ τοὺς κακοποιήσουν, ἀλλὰ μόνον τοὺς ἀφόπλισαν καὶ τοὺς
ἔστειλαν εἰς τὸ ἐχθρικὸν στρατόπεδον διὰ νὰ παρηγορήσουν
τοὺς ὑπερήφανους Βεζυράδες, οἵτινες μετὰ τὴν ἀποτυχίαν
ἦτον πολλὰ μελαγχολικοί».

* * *

Πέντε μέρες πέρασαν καὶ οἱ ὀρδὲς τοῦ ἐχθροῦ βρισκόνταν
στὴν ἴδια παραζάλη καὶ βουβαμάρα. Οἱ Ἀραπάδες ὀλοένα ξε-
τρούπωναν ἀπὸ τὴν λίμνη καὶ οὔτε αὐτὸς ἀκόμη ὁ Μπραϊμης
δὲν ἤξερε τὴν κατάστασιν τοῦ ἀσκεριοῦ του. **Ἀ**πὸ τότε πλά-
στηκε καὶ ὁ θροῦλος πῶς τις νύχτες βογγαεῖ τὸ αἷμα τῶν Ἀρα-

πάδων στην περιοχή της Κλείσοβας. **Θ**ὰ ἀντιπαρέλθουμε καὶ ἄλλα περιστατικὰ ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν πανωλεθρία ποὺ ὑπέστησαν τότε οἱ Τουρκοαιγύπτιοι καὶ θὰ μνημονεύσουμε μόνο τὴν ἐκτίμηση τοῦ Στασινόπουλου κατὰ τὴν ὁποίαν **«οἱ Τουρκοαιγύπτιοι εἶχαν καταληφθεῖ ὑπὸ τόσο πανικοῦ, ὥστε ἐὰν οἱ πολιορκούμενοι ἀπεφάσιζαν νὰ κάμουν τὴν Ἔξοδον τὴν νύκτα ἐκείνην, ὅλοι θὰ ἐσώζοντο καὶ κανεὶς δὲν θὰ ἔπιπτε».**

Ἔτσι ἔληξε μὲ τὴν βοήθεια τῆς Θεομήτορος ἡ «πανήμερος», ὅπως ὀνομάσθηκε, μάχη τῆς Κλείσοβας, ἐπειδὴ κράτησε ἀπὸ τὰ χαράματα μέχρι τὸ σούρουπο τῆς 25ης Μαρτίου 1826.

Στὴν μάχη τῆς Κλείσοβας, οἱ ἀπώλειες μας ἔφθασαν γύρω στοὺς 60 ἡρωϊκοὺς νεκροὺς καὶ τραυματίες, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονταν καὶ ἀρκετοὶ Μεσολογγῖτες.

Οἱ ἀπώλειες τῶν Τουρκοαιγυπτίων ἀνῆλθαν, σύμφωνα μὲ τοὺς παρόντες τότε στὸ Μεσολόγγι ἀπομνημονευματογράφους, κατὰ μὲν τὸν Ν. Κασομούλη σὲ 2.500 νεκροὺς, «ἐκτὸς τῶν ὅσων ἐσυνελάμβανον οἱ πλοιαροκονταρισταὶ ζῶντας τὴν αὐγὴν, ζητώντας τὴν συμπάθειάν των (τοὺς ὁποίους ἐφόνευσον)», κατὰ δὲ τὸν Ἀρτέμιο Μίχο σὲ 3.500 φονευθέντες καὶ πληγωθέντες. **Τέλος, ὁ Σπυρο-Μήλιος, κατὰ μαρτυρίαν τοῦ Παπαλουκά, μνημονεύει 3.500 νεκροὺς, ἐκτὸς τῶν πληγωμένων.**

* * *

Ἡ ἀπίστευτη κυριολεκτικὰ δυσαναλογία μεταξὺ τῶν ἀπωλειῶν ποὺ ὑπέστη ἡ φρουρὰ τῆς Κλείσοβας καὶ τῶν ἀντιστοιχῶν τῶν Τουρκοαιγυπτίων, θὰ πρέπει, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, νὰ ἀποδοθεῖ καὶ στὸ γεγονός, ὅτι ἡ μικρὴ ἔκταση τοῦ νησιοῦ (περίμετρος περίπου 300 βήματα) ἐπέτρεπε μόνο τὶς κατὰ κύματα καὶ μὲ μικρὴ σχετικῶς δύναμη ἐπιθέσεις τοῦ ἐχθροῦ, ἐπίσης στὸ ὅτι ὁ λασπώδης βυθὸς δυσκόλευε σοβαρὰ τὶς κινήσεις τῶν ἐπιτιθεμένων, ἢ δὲ τοποθέτηση ὑποθαλάσσιων ἐμποδίων (πασσάλων) μπρὸς ἀπὸ τὰ κράσπεδα τοῦ νησιοῦ ἀπέτρεπε τὴν προσόρμιση λέμβων.

Θὰ ἀντιπαρέλθουμε τὸν σκόπελο νὰ μνημονεύσουμε ἰδιαίτερα διακριθέντες καὶ θὰ ἀρκεσθοῦμε στὴν διατύπωση τοῦ Μεσολογγίτη ἱστορικοῦ καὶ πρώτου Πρωθυπουργοῦ Σπυρίδωνος Τρικούπη, κατὰ τὸν ὁποῖο **«ἡρῶς αὐτόχρημα ἀνεδείχθη πᾶς πολεμιστὴς τῆς Κλείσοβας».** **Θ**ὰ ἐπαναλάβουμε, ἐπίσης, ὅτι παρὰ τὸ πλευρὸ τῶν ἀνδρῶν πολέμησαν ἡρωϊκὰ καὶ Μεσολογγίτισσες.

* * *

Στὸ αἵματοπότιστο νησί
μιὰ χούφτα παλληκάρια
Τὸ μέγα δένδρο ἀνάστησε
μὲ τὰ χρυσὰ κλωνάρια
Ω! Μεσολόγγι! **Ω!** Δόξας γῆ!
Κί ἀστράφτει στὸν αἰῶνα
ἢ Κλείσοβα τοῦ ὀλόφωτου
Μετώπου σου Κορώνα!

Κωστής Παλαμᾶς
«Στὴν Κλείσοβα». Ἐπίγραμμα. Μεσολόγγι, 1894

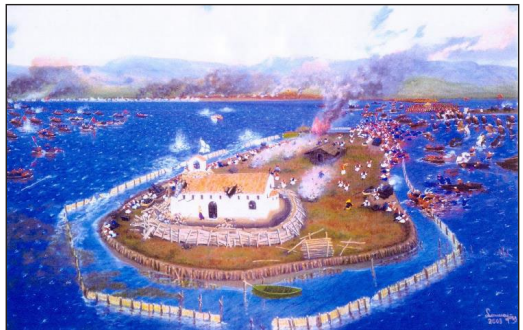
* * *

Ἡ πολυθρόλητη μάχη τῆς Κλείσοβας... ἀναμφίβολα θὰ πρέπει νὰ συγκαταλεχθεῖ ἀνάμεσα στὶς πιὸ συγκλονιστικὲς καὶ πολυαίμακτες συγκρούσεις κατὰ τὸν ἱερὸ Ἀγῶνα τῆς Φυλῆς. **Ἡ** τρομακτικὴ φθορὰ ποὺ ὑπέστησαν τὰ λεφούσια τῶν Τουρκοαιγυπτίων, μόνο μὲ τὴν νίλα τῆς Στρατιᾶς τοῦ Δράμαλη στὰ Δερβενάκια τὸν Ἰούλιο τοῦ 1822 ἀπὸ τὸν Κολοκοτρώνη μπορεῖ νὰ παραβληθεῖ.

Ἄν μάλιστα ληφθεῖ ὑπ' ὄψη ὅτι ἔναντι 130 περίπου ἡρωϊκῶν προμάχων τῆς, ἢ ὑπεροχῆ τοῦ ἐχθροῦ σὲ ἀνθρώπινο δυναμικὸ καὶ ὕλικά μέσα ἦταν ὄχι ἀπλῶς συντριπτικὴ, ἀλλὰ πρωτοφανῆς (1:25 ἀναφέρουν οἱ ἱστορικοὶ), τὸ ἔπος τῆς Κλείσοβας θὰ πρέπει χωρὶς ὑπερβολὴ νὰ καταγραφεῖ ἴσως –τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν– ὡς τὸ μοναδικὸ νικηφόρο περιστατικὸ στὴν πολεμικὴ ἱστορία καὶ ὄχι μόνο τὴν Ἑλληνικὴ.

Δυστυχῶς, ἡ περιφανῆς αὐτὴ νίκη ποὺ ἔστεψε τὰ ἱερὰ ὄπλα τῶν γενναίων ὑπερασπιστῶν τῆς, δὲν εἶχε τὴν ἀναμενόμενη συνέχεια, ὅπως ἄλλωστε ὁ ἴδιος ὁ Μπραϊμης σ' ἓνα ξέσπασμα εἰλικρίνειας ὁμολόγησε μετὰ ἀπὸ λίγο καιρὸ στὸν Γάλλο Δεριγνύ: **«Βλέπετε πῶς λιώνουν τὰ χιόνια ἐκείνων τῶν βουνῶν; Ἔτσι ἀκριβῶς θὰ λιώναμε καὶ ἐμεῖς ἂν τὸ Μεσολόγγι εἶχε τρόφιμα γιὰ κάμποσες μέρες».**

Ὁ ἑλληνικὸς στόλος, ἀρκετὰ ἀδύνατος τώρα, στὶς ἀμέσως ἐπόμενες μέρες, δὲν μπόρεσε νὰ διασπᾶσει τὸν ἀσφυκτικὸ κλοιὸ

τοῦ ἐχθροῦ καὶ νὰ ἀνεφοδιάσει μὲ τρόφιμα τοὺς «Ἐλεύθερους Πολιορκημένους» καὶ ἔτσι ὅ,τι δὲν κατόρθωσαν τὰ πολυ-ἀριθμα ἀσκέρια τοῦ Κιουταχῆ καὶ τοῦ Ἰμπραήμ, τὸ πέτυχε ἡ πεῖνα, «*αὐτὴ ἡ μαύρη καὶ ἀπαίσια στρίγγλα*», κατὰ τὸ χρονικογράφο, μὲ τὰ γνωστὰ ἐπακόλουθα.

Ἔτσι, γιὰ νὰ ξαναγυρίσουμε στὴν ἀφήγησή μας, ἡ Κλείσοβα δὲν ἔπεσε. Πατήθηκε ἀπὸ τὸν ἐχθρὸ μετὰ τὴν Ἔξοδο, ὅταν δὲν ὑπῆρχε πιά Μεσολόγγι.

Καὶ γιὰ νὰ συμπληρώσουμε τὰ σχετικὰ μὲ τὴν Φρουρὰ τῆς Κλείσοβας, σημειώνουμε ὅτι, σύμφωνα μὲ τὸ Σχέδιο τῆς Ἔξο-δου, τὸ Σῶμα τῆς Κλείσοβας, μὲ τοὺς ἀρχηγούς του Χριστό-δουλο Χατζηπέτρο καὶ Παναγιώτη Σωτηρόπουλο, ἀποχώ-ρησε τὴν ἴδια νύχτα (10 Ἀπρ. 1826) μὲ πλοιάρια ἀπὸ τὸ νησί καὶ κατέλαβε τὸ δεξιὸ πλευρὸ τῶν ἐξερχόμενων δίπλα στὴν φάλαγγα τῶν γυναικόπαιδων, ὑπέστη δὲ σοβαρότατες ἀπώ-λειες, ἀντιμετωπίζοντας, ἀρχικὰ τὸ Ἴππικὸ τῶν Αἰγυπτίων στὸν κάμπο τοῦ Μποχωριοῦ, καὶ ἐν συνεχείᾳ τὴν ἐνέδρα τῶν Τουρκαλβανῶν, κοντὰ στὸν Ἄη Συμιό...

*Τῶν ὑπὲρ τῆς Πίστεως καὶ τῆς Πατρίδος ἡμῶν
εὐκλεῶς ἀγωνισαμένων
ἐν τοῖς ἱεροῖς τοῦ Ἔθνους ἡμῶν ἀγῶσιν,
καὶ ἐν τῇ Μάχῃ τῆς Κλείσοβας,
Αἰωνία ἡ μνήμη!*

(*) Περιοδ. «Στρατιωτικὴ Ἐπιθεώρηση», τεῦχος Μαρτίου-Ἀρπυλίου 2010. Τοῦ Ἀντιστρατήγου ἐ.ἀ. Νικολάου Ἀθ. Κολόμβα, Ἐπιτίμου Διοικητοῦ Γ' Σώματος Στρατοῦ. • Ἐπιμέλ. ἡμετ.